

РОДИНА-МАТЬ ЗОВЕТ!

ВОЕННАЯ ПРИСЯГА

Я, гражданин Союза Советских Социалистических Республик, вступая в ряды Рабоче-Крестьянской Красной Армии, торжественно клянусь быть честным, храбрым, дисциплинированным, деятельным бойцом; строго хранить воинскую и государственную тайну; беспрекословно выполнять все воинские уставы и приказы командиров и начальников.

Я клянусь добросовестно изучать военное дело, усердно беречь военное и народное имущество и до последнего дыхания быть верным своему Народу, своей Советской Родине и Рабоче-Крестьянскому Правительству.

Я всегда готов по приказу Рабоче-Крестьянского Правительства выступить на защиту моей Родины—Союза Советских Социалистических Республик и, как воин Рабоче-Крестьянской Красной Армии, я клянусь защищать ее мужественно, умело, с достоинством и честью, не щадя своей крови и своей жизни для достижения полной победы над врагами.

Если же по злому умыслу и изругу эту мою торжественную присягу, то пусть меня постигнет суровая кара советского закона, всеобщая ненависть и презрение трудящихся.

Totale propaganda in een totale oorlog

Hoe Stalin de media gebruikte tijdens de Tweede Wereldoorlog

De Russische president Poetin heeft de afgelopen jaren een sterke greep op de media gekregen. Kranten en televisie staan onder censuur of worden gemanipuleerd in hun berichtgeving van conflicten, zoals momenteel in Oekraïne. Toch staat Poetin in deze in de schaduw van Stalin die een totale macht over alle informatiestromen uitoefende. Dit lijkt een groot voordeel, vooral in oorlogstijd. Hoe is dat in de praktijk geweest?

KAREL BERKHOFF

Stel dat je tijdens de Tweede Wereldoorlog in Novosibirsk of Tasjkent woonde, wat kreeg je dan te horen over de oorlog? Wat voor informatie gaven Sovjetkranten en -radio? Waarom gaven ze juist deze en niet andere informatie? En wat voor invloed had de informatiestroom aan Sovjetburgers op hoe de oorlog verliep?

In de oorlogsarchieven, inclusief Stalins persoonlijke archief en het partijarchief, is hierover verbazingwekkend weinig materiaal te vinden. Er is bijvoorbeeld maar een klein deel van de verslagen bewaard gebleven van vergaderingen tussen krantenredacteuren en partij-ideologen. Ook in de archieven van redacties is er weinig te vinden, waarschijnlijk omdat er geen duidelijke wet over archivering bestond en de journalisten er zelf weinig belang in stelden. Wat de propagandateksten

◀ Deze beroemde Sovjetposter uit de Tweede Wereldoorlog roept burgers op voor de strijd: 'Het moederland roept!' De poster werd in grote oplagen gedrukt en over het land verspreid.

betreft is er veel materiaal uit de eerste maanden van de oorlog verdwenen. Toen in oktober 1941 Moskou door de Duitsers ingenomen dreigde te worden, werd besloten de typoscripten van de landelijke radio-uitzendingen te vernietigen.

Eén man die alles bepaalde

Wat opvalt aan de Sovjetpropaganda tij-

↑ Propagandaposter: Stalin als strategisch leider van de oorlog.

dens de Grote Vaderlandse Oorlog, zoals de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie genoemd werd, is hoe centralistisch zij was. Veel centralistischer dan nazi-

Duitsland. Joseph Goebbels gaf leiding aan het ministerie van Volksvoorlichting en Propaganda, maar hij had geen alleenheerschappij en bleef te maken hebben met mensen die hem tegenwerkten. In de Sovjet-Unie was er één man die alles bepaalde: Stalin richtte het centrale Informatiebureau op, gaf instructies aan redacteuren, beoordeelde vooraf publicaties, bekeek drukproeven en verscherpte de censuur. Vaak wordt gezegd dat Stalins greep op de maatschappij tijdens de oorlog verslaptte. Het omgekeerde is echter waar: elke onafhankelijke stem werd volledig onderdrukt. Deze extreme centralisering van informatie, zowel als ideaal als in de praktijk, kende geen gelijke in Europa. Een voorbeeld dat dit goed laat zien, is het plotselinge besluit alle radiotoestellen in beslag te nemen (gewone draadomroep bleef bestaan). Stalin stond aan het hoofd van een regime dat al heel lang – al sinds Lenin – wist dat het geringe steun van het volk had. Nu er oorlog was met Duitsland, vreesde Stalin dat die steun nog verder zou afnemen. Wanneer dit bekend zou worden, zou dit de nazipropaganda kunnen begunstigen. Of het zou Amerika en andere geallieerden ertoe kunnen aanzetten hun hulp aan de Sovjet-Unie in te trekken. Vandaar de inbeslagname van de radio's. Het kwam allemaal voort uit angst dat er informatie naar buiten zou komen.

↓ Oorlogsheroïek op een Russisch schilderij (1941), waarbij zelfmoordacties lijken te worden aangemoedigd. Een matroos van de Zwarte-Zeevloot bewapent zich met handgranaten om zich vervolgens voor een Duitse tank te werpen.

↑ Een affiche roept jong en oud op de nazi-indringers te verdrijven. Rechts: een jongen neemt afscheid van zijn moeder voordat hij naar het front vertrekt. De massale mobilisatie gaf Stalin een numeriek overwicht op zijn vijand.

Onder bedreiging

Hoe beïnvloedde de Sovjetpropaganda de oorlogsprestaties van het land? Allereerst moet gezegd worden dat de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 aangevallen werd door een regime dat wreder en moorddadiger was dan enig ander in de wereldgeschiedenis. De 'vernietigingsoorlog' die Adolf Hitler voerde, móest wel tot verzet onder de Sovjetbevolking leiden en daarmee tot steun van het eigen regime. Het gevaar waar de Sovjetpropaganda voor waarschuwde was dus écht. Sovjetburgers realiseerden zich dat nazi-Duitsland hun louter slavernij en dood te bieden had. Stalins propaganda vertelde de burgers dat de 'hitlerianen', die vanaf zomer 1941 veel grondgebied veroverden, onschuldige mensen vermoordden, in-

clusief vrouwen, kinderen en bejaarden. Dit werd al snel bevestigd door geruchten en ooggetuigeverslagen van vluchtelingen. Het land was onder bedreiging. In een vlaag van zeldzame genialiteit liet Stalin de propaganda spreken over het 'vaderland' en het 'moederland' in plaats van over Rusland. Niet-Russische burgers hoefden zich zo niet uitgesloten te voelen. Het Russisch patriottisme nam overigens wel toe, maar de in Georgië geboren dictator zorgde ervoor dat de uiting niet te chauvinistisch was. In bepaalde opzichten verschilde de oorlogspropaganda van de Sovjet-Unie niet van die van andere strijdende landen, zoals in de verhalen die er circuleerden over zich opofferende helden. Burgers vermoedden wel dat ze deels of geheel onwaar waren. Als bleek dat het lichaam van een overleden persoon niet gevonden werd of dat een gesneuvelde held nog in leven was, zorgde de landsleiding ervoor dat deze informatie onderdrukt of tegengesproken werd. Zulke dingen

gebeurden ook in Duitse, Britse en Amerikaanse media. De Sovjetpropaganda onderscheidde zich evenmin in de verspreiding van haatgevoelens. Het volk werd een haat aangepreft die niet alleen gericht was tegen de Duitse leiders of de fascistten, maar tegen het hele Duitse volk.

Heldendood

Heel opvallend is hoe Stalin omging met informatie over de Holocaust. Al vroeg in de oorlog wisten Sovjetleiders uit verschillende bronnen dat de nazi's bezig waren met het uitmoorden van alle Joden, maar de Sovjetmedia berichtten hier vrijwel al-

oorlogspropaganda af van die van andere landen in de zin dat er gewoon geen informatie werd gegeven. Op de radio waren vrijwel nooit mensen te horen, zelfs Stalin niet. Wanneer het Informatiebureau niets meldde over een bepaalde nederlaag of overwinning, zweeg het hele propagandasysteem. Pas na negen weken oorlogvoering werd voor het eerst het verlies van een stad naar buiten gebracht. Sovjetburgers verwachtten over het algemeen niet dat ze over wat er gebeurde geïnformeerd werden. Toch gebeurde het dat door te zwijgen of juist keihard te liegen de autoriteiten het moreel aantast-

ganda daarentegen verlangde dat iedereen een held was. Zo hield de *Pravda* de soldaten van het Rode Leger voor 'bereid te zijn een heldendood te sterven'. De media verheerlijkte (verzonnen) verhalen over zelfmoordacties om ze tegelijkertijd te presenteren als iets gewoons, wat je van iedereen zou mogen verwachten.

'Gevoel van voldoening'

De militaire bijdrage van de Britten, Amerikanen, Canadezen en Polen werd in de propaganda zodanig gebagatelliseerd dat het leek alsof het Rode Leger in zijn eentje tegen de Duitsers vocht. Vóór

De Grote Vaderlandse Oorlog (1941-1945)

Op 22 juni 1941 vielen 3,6 miljoen Duitse soldaten de Sovjet-Unie binnen. Hitler maakte hiermee een eind aan het niet-aanvalsverdrag dat beide landen op 23 augustus 1939 met wederzijds territoriaal voordeel hadden gesloten. Het Duitse leger bleek veel sterker dan het Rode Leger, dat

Duitse Einsatzgruppen vermoorden Joden in de Oekraïne, 1942.

slecht georganiseerd en strategisch het spoor bijster was. Binnen drie maanden veroverde Duitsland een enorm grondgebied en stonden zijn divisies voor Leningrad, Moskou en, in het zuiden, Rostov aan de Don. Er werden drie miljoen Sovjetsoldaten krijgsgevangen gemaakt. Tegen de

lokale bevolking, die op termijn plaats zou moeten maken voor de *Lebensraum* van Duitse kolonisten, trad de Duitse bezetter meedogenloos op. Speciale eenheden van de ss hielden zich bezig met het stelselmatig vermoorden van de Joodse bevolking in de veroverde gebieden.

Hoe voortvarend de aanval ook was, het lukte niet de strijd in één zomercampagne te beslissen, zoals het plan was van het Duitse opperbevel. Al in de winter van 1941 zette Stalin een tegenoffensief in waardoor de bedreiging van Moskou kon worden opgeheven. Het jaar daarop, in de winter van 1942-1943, vond in het zuiden, bij Stalingrad, een definitieve ommekeer plaats. Vanaf nu waren de Duitse troepen in het defensief.

Stalin vormde zijn land om tot een oorlogseconomie die gigantische aantallen tanks, vliegtuigen en andere wapens produceerde, terwijl een onophoudelijke mobilisatie jaarlijks miljoenen nieuwe soldaten op de been bracht. Zo telde het Rode Leger in 1943 6,6 miljoen soldaten, terwijl het Duitse leger

Russische overwinning bij Stalingrad, februari 1943.

nog niet tot de helft kwam. Na de overrompeling van de eerste oorlogsmaanden bleek het regime tot een meedogenloze daadkracht in staat die, met steun van de andere geallieerden, uiteindelijk tot de overwinning leidde. In het voorjaar van 1945 was het Rode Leger doorgedrongen tot in Midden-Europa en Berlijn. Op 8 mei werd ten slotte de vrede getekend. De verliezen die de Sovjet-Unie tijdens de oorlog had geleden waren ongekend: meer dan 23 miljoen doden, 13 procent van de bevolking.

leen terloops over. Stalin wist dat veel van zijn medewerkers en onderdanen antisemitisch waren. Kennelijk veronderstelde hij, net als leiders en journalisten in Groot-Brittannië en Amerika overigens, dat het de oorlogsprestatie nadelig zou beïnvloeden als mensen zouden concluderen dat ze vochten tegen soldaten die Joden aan het verdelgen waren. Over het geheel genomen week Stalins

ten, met nadelige gevolgen voor de inzet van het leger en het achterland. Opmerkelijk was ook hoe de Sovjetpers over landverraad berichtte. Boeken, kranten en radio noemden het crimineel om ook maar te overwegen je terug te trekken of je over te geven. Onder heroïek wordt meestal verstaan wat de normale verplichtingen overstijgt en wat je dus niet van iedereen kan eisen. Sovjetpropa-

de oorlog hadden Stalins media altijd gesteld dat het eerste socialistische land ter wereld geen buitenlandse hulp nodig had. Nu werden de zaken omgedraaid en had de Sovjet-Unie er moreel recht op. Tijdens de oorlog bezocht een Sovjetvakbondsleider Engeland en hij bedankte toen de Britse vakbonden voor hun hulp aan de Sovjet-Unie. Stalin redigeerde persoonlijk de woorden van de vakbondslei-

der voordat ze in de *Pravda* verschenen. Zo verving hij 'oprechte dankbaarheid' door een 'gevoel van voldoening'. Verder voegde hij nog een passage toe die de hulp in perspectief plaatste, namelijk als 'antwoord op de grootschalige hulp die de Sovjet-Unie aan Engeland gaf en nog steeds geeft door de hoofdmacht van het Duitse leger naar het oosten te trekken en daarmee de Engelse eilanden te vrijwaren van een invasie door Hitler-troepen en Londen van bombardementen door Duitse vliegtuigen.'

Arbeidsmobilisatie

In de oorlogsjaren was het omvangrijke gebied van de Sovjet-Unie dat niet door de Duitsers was bezet, geheel ondergeschikt aan de belangen van het leger. Talloze burgers werden gedwongen arbeid te verrichten, zonder inspraak te hebben over plaats of duur van het werk. De propaganda over deze arbeidsmobilisatie negeerde welbewust de vreselijke honger en ellende die er heersten. En nog altijd is hier weinig over bekend. Volgens de propaganda waren de meeste arbeiders en boeren onbaatzuchtige patriotten die zich beijerden voor de publieke zaak en productierecords wilden breken. De propaganda had verder een heel onnatuurlijke stijl, zoals bleek uit de brieven die burgers en soldaten op de radio voorlezen. Er was werkelijk niets natuurlijk aan deze uitzendingen. De teksten waren zo zorgvuldig geselecteerd en geredigeerd dat de oorspronkelijke schrijvers hun origineel er niet in konden herkennen. Stalin leek ervan overtuigd te zijn dat deze openbare brieven mensen aan het front inspireerden en motiveerden. Door hun gortdroge stijl bereikten ze waarschijnlijk eerder het tegenovergestelde. De censoren waren buitengewoon streng in wat bekend mocht worden gemaakt over arbeid en economie, alle gegevens die indirect militaire geheimen zouden kunnen onthullen. Regionale bestuurders, fabrieksdirecteuren en redacteuren van lokale kranten protesteerden hiertegen: waarom mochten ze van Moskou geen cijfers van fabrieken noemen, of de namen van directeuren, terwijl de landelijke pers dat wel deed? In Rostov aan de Don verboden censoren

een broodfabriek cijfers bekend te maken omdat deze fabriek ook leverancier was van het leger. Ook over de oorlog mocht feitelijk niets worden geschreven. Boos schreven de regionale leiders van Rostov aan het Centraal Comité: 'Door het censuur is onze krant *Molot* [Hamer] veranderd in een godvrezend dom oudje – er staat niets in te lezen over hoe we onze stad verdedigen. Onze nakomelingen zullen zich afvragen: hoe kan het dat zestien maanden lang de vijand voor de poorten van Rostov stond en de burgers met wis-

↑ Russische soldaat te midden van oorlogsruiens. Zo wilde Stalin zijn onderdanen graag zien: als vrolijke, onbaatzuchtige patriotten die alles voor hun land overhadden.

selend succes oorlog voerden, en er in *Molot* niets over te vinden is? De censuur reikt zo ver en diep dat elke scholasticus er jaloers op zou zijn.'

Onbaatzuchtige onderdanen

Waar de propaganda ook volledig faalde, was in de omgang met de boerenbevolking. Eén keer schreef een partijsecretaris aan lokale leiders dat zij namens hem de boeren moesten bedanken omdat zij hun productiequota overtroffen en daarmee de militaire macht van hun land versterkt hadden. Dit leverde de partijsecretaris een veroordeling op van Centraal Comité omdat hij hiermee zijn dank de verkeerde kant op stuurde. Stalin sprak altijd van schuld en verplichting als een eenrichtingsweg. Boeren moesten de partijstaat gehoorzamen en dienden, net als alle andere Sovjetburgers, 'onbaatzuchtige' onderdanen te zijn met het besef dat ze alles aan de autoriteiten te danken hadden. Geen vertegenwoordiger van de

eenpartijstaat mocht erkentelijk zijn voor hun inspanningen, laat staan ze hiervoor daadwerkelijk bedanken. Alleen Stalin kon zoiets doen, maar die deed dat heel zelden. De Sovjetpropaganda was niet alleen vaak ineffectief, ook kwam het voor dat kranten en radioberichten letterlijk hun doel niet bereikten. Schaarste, technische problemen en een gebrekkige en langzame distributie zorgden ervoor dat veel mensen verstoken bleven van geschreven of gesproken informatie. Kortom, in tegenstelling tot wat je zou

verwachten, werd het leven in de oorlogsjaren in de Sovjet-Unie niet zo sterk gestuurd door propaganda. Andere factoren waren van grotere invloed, zoals de militarisering van de arbeid, de wreedheid van nazi-Duitsland en zijn bondgenoten en de verhalen die hierover verteld werden door vluchtelingen, geëvacueerde burgers, spoorwegpersoneel of gewonde, van het front teruggekeerde soldaten. De meeste Sovjetburgers concludeerden dat ze onder Duitse heerschappij nog slechter af zouden zijn dan onder Stalin. Dit bewustzijn, dat deels door propaganda tot stand kwam maar vooral informeel van mond tot mond werd doorgegeven, was de belangrijkste reden waarom het volk zich achter de Sovjetstaat en zijn leger schaarde. Stalins overwinning in de Tweede Wereldoorlog kwam dus niet zozeer door propaganda tot stand, maar doordat Hitlers regime voor Sovjetburgers geen alternatief was.

Karel Berkhoff is historicus en als onderzoeker verbonden aan het НИОД, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.

VERDER LEZEN

- ▶ **Karel C. Berkhoff**, *Motherland in Danger. Soviet Propaganda during World War II*, Harvard University Press, 2012
- ▶ **Jeremy Hicks**, *First Films of the Holocaust. Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938-46*, University of Pittsburgh Press, 2012
- ▶ **Peter Kort Zegers en Douglas W. Druick (red.)**, *Windows on the War. Soviet TASS Posters at Home and Abroad, 1941-1945*, Yale University Press, 2011